Samlaren

Tidskrift för
svensk litteraturvetenskaplig forskning
Årgång 100 1979

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Peter Hallberg

Lund: Staffan Björck, Carl Fehrman

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Gunnar Brandell, Thure Stenström, Lars Furuland

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Humanistiskt-Samhällsvetenskapligt Centrum, Box 513, 751 20 Uppsala

UTGIVEN MED UNDERSTÖD AV
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET

ISBN 91-22-00365-7 (häftad)
ISBN 91-22-00367-3 (bunden)
ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Almqvist & Wiksell, Uppsala 1980

»Det evigas hem är här på jorden»

Om Lagerkvists Det eviga leendet, Det evigas hem och Myten om människorna

Av SVEN LINNÉR

Det eviga leendet, utgiven 1920, betecknar en ny fas i Lagerkvists utveckling. I ett brev till sin förläggare av augusti nämnda år framställer diktaren själv sin bok i detta perspektiv:

> Det är ju min största bok hittills, och tillika säkerligen den som jag själv haft mest glädje av att arbeta med. Jag menar själv att den inleder en ny avdelning i mitt författarskap, om man får uttrycka sig så högtidligt; och den är ju i det väsentliga mycket olika vad jag förut skrivit. Jag känner också nu ett behov att samla mig till större uppgifter och en bredare form, och hoppas att Ni med sympati skall ta del av mitt första försök på den vägen [...]
>
> (till K. O. Bonnier 10.8.20.)

Det eviga leendet intar den centrala platsen inom vad jag en gång har kallat livstrons texter (Linnér, 1961, 18). Denna ställning rubbas inte av det tidigare okända material som nu blivit tillgängligt i Kungliga bibliotekets handskriftsavdelning. Däremot kan vi nu se tydligare än förr hur intensivt diktaren under tjugotalets första år varit sysselsatt med att gestalta sin religiösa tematik. »Vi lika religiösa som forna släkten», heter det i en anteckning, »men vi kan inte finna fasta symboler för vår tro.» Att gestalta en tro som inte är bunden till traditionens fasta symboler är det gemensamma programmet för de texter jag här behandlar.

Livstrons fas blev kortvarig. Att författaren brutit upp från den tro han gestaltat i Det eviga leendet framgår tydligt av dramat Den osynlige (Linnér, 1954, 64 ff.). Det utgavs 1923. Numera kan man emellertid i arkivet studera Myten om människorna, en berättelse som visar att uppbrottet var förberett redan dessförinnan. Boken var klar att utges hösten 1922, men drogs tillbaka av författaren. Han motiverar sitt beslut med att »helhetsintrycket uteblir»,[1] och en sentida läsare är benägen att ge honom rätt. Det är svårt att fånga berättelsens åskådning. Till stora delar är den en mörk skildring av den religiösa fanatismen och livsförnekelsen och kunde såtillvida sägas implicera ett budskap att vårt hem är här på jorden. Den utmynnar emellertid i högtidliga ord om människornas vandring »bort i natten för att söka nya himlar som

[1] Brev till förlaget av 2 november 1922.

ännu ingen anat, ännu ingen sökt, som väntar på oss, där vi har vårt hem» (1922, 122). Av de två tendenserna i Myten om människorna – den ena till jorden, den andra bort från jorden – kommer den senare till sist att överväga, och därmed är livstron ett passerat stadium.

De texter som jag i det följande diskuterar tillhör åren 1920–1922:

1. Manuskript till Det eviga leendet, jämfört med den tryckta texten. Manuskriptet har inte föranlett någon nytolkning av boken, däremot ger det en del besked om hur Lagerkvist har arbetat och om vilka alternativ han har övervägt.

2. Två små anteckningsböcker, vilka förutom allmänna reflexioner innehåller material till nya verk. Två verk som sålunda förbereds i anteckningarna är numera kända, nämligen

3. Det evigas hem, sannolikt ett brottstycke ur ett planerat verk av större omfång. Berättelsen, som inte tycks mig stå efter något i Lagerkvists prosa från denna tid, utmynnar i den programmatiska tesen att det evigas hem är här på jorden.

4. Den nyss nämnda Myten om människorna. Ehuru en berättelse av samma omfång som Det eviga leendet, behandlas den här endast kortfattat – dock, hoppas jag, tillräckligt utförligt för att huvudriktningen i Lagerkvists utveckling skall avteckna sig.

Den inbördes tillkomstkronologin mellan Det evigas hem och Myten om människorna låter sig inte fastställa.[2] Texterna behandlas här i den ordning som synes mig mest logisk.

*

1. Till Det eviga leendet finns ett fullständigt manuskript bevarat, vilket representerar ett tidigare okänt stadium i bokens tillkomsthistoria. Manuskriptet är fördelat på två anteckningsböcker i skrivboksformat (27: 1 och 27: 2). Dateringar av författarens hand visar att det påbörjats hösten 1919 och avslutats i juli 1920.[3]

---

[2] I Bornholm-dagboken (s. 57) skriver Lagerkvist i juni 1921: »Som tredje del i följden Det eviga leendet och Det evigas hem: Den nya människan. Satir, men med djup/?/.» Att Det evigas hem tillhör samma »följd» som Det eviga leendet är alltså här utsagt av författaren själv. Men var finns »Den nya människan»? Det är omöjligt att i dagbokens korta antydningar om detta verks innehåll igenkänna Myten om människorna.

[3] Den första skrivboken – 27: 1 – är fylld mot mitten från båda ändarna. Den ena halvan upptas av texter sammanhörande med Kaos (som publicerades 1919), och de föregås av en blyertsdatering: »Slutet på maj 1918 –». Därefter har författaren emellertid vänt på steken och börjat att i bokens andra ända skriva ner Det eviga leendet. Texten föregås av dateringen: »Första manus börjat i Faxe Ladeplads hösten 1919, slutat i Esino den 8.7.1920.» Texten i 27: 1 går fram till bokupplagan sid. 103. Återstoden av Det eviga leendet, dvs. bokupplagans sid. 103–154, finns i 27: 2, och här står nederst på sista textsidan dateringen »Esino 8.7.20».

Utöver de här nämnda skrivböckerna finns en tredje handskrift till Det eviga leendet – 27: 3 – som är skriven på lösa kvartoark och odaterad. Texten är ofullständig. Här behandlar jag inte detta manuskript.

De skrivböcker Lagerkvist anskaffat är snyggt inbundna; han skriver med bläck och i huvudsak bara på högersidorna. Prydligheten störs dock av ändringar och ändringsförslag som klämts in, oftast ovanför raderna och vanligen med blyerts. Även marginalerna utnyttjas, och inte sällan den motstående blanka sidan. Att göra en komplett variantutgåva skulle vara ett monstruöst företag. Forskaren kan inte göra annat än ta upp sådana saker som han finner vara av särskild vikt, och läsaren får lita på hans omdöme.

Först något om varianterna på mikronivå, dvs. de som gäller enskilda ord och korta fraser; det är sammanlagt tusentals fall. På flera punkter inom en och samma rad kan Lagerkvist notera alternativ till huvudtexten. Ofta är det denna som behåller segern, men i andra fall får i stället en ändring gå vidare till nästa version. Lagerkvists iver att pröva och ompröva det han har skrivit ner kan förefalla pedantisk, och man får nog leta efter en mindre spontant arbetande författare än den vi lär känna i hans manuskript. Det här sagda gäller inte bara Det eviga leendet, utan också andra manuskript.

Den som ändå försöker följa honom genom varianternas snåriga småvegetation har i många fall svårt att se skälen till hans överväganden och ändringar. Ett exempel: Bland de döda i evigheten som berättar om sitt liv finns en pojke som säger: »Jag blev bara fjorton år, då måste jag dö» (1920, 105). I manuskriptet står i stället »bara femton år», och siffran »fjorton» finns endast med blyerts ovanför raden (ms 27:2, s. 2).[4] Ett liknande fall av finputsning kan anföras från den scen där människorna för första gången talar till gud. »Du står och sågar ved!», säger de till honom. Han svarar inte, men (heter det) han »torkade sig om munnen med avigsidan av sin grova hand, såg sig skyggt omkring» (1920, 131). Dessa ord återfinns som huvudtext i manuskriptet, men blyertsanteckningar över raden visar att författaren övervägt andra möjligheter. En text reviderad i enlighet med dem skulle lyda: »torkade sig *över* munnen med avigsidan av sin *gamla* hand, *han* såg sig *försagd* omkring». (Ms 27:2, s. 21, kurs. är mina; ytterligare andra varianter finns i manuskriptet men behöver inte tas upp här.)

Att av sådana här fall dra några slutsatser om Lagerkvists stilistiska intentioner vågar jag mig inte på. Det är dock inte uteslutet att en systematisk genomgång av varianterna – de förkastade och de slutligen utvalda – skulle ge intressanta resultat. Kanske skulle man då kunna visa hur Lagerkvist söker sin väg fram till sin definitiva stil. Men helst borde man då gå igenom ett antal olika verk med vars utformning han har arbetat på liknande sätt.

Fortfarande på det mikrostilistiska planet kan man iakttaga hur vissa ord, som inte är synonyma och inte heller kan anses vara självklart sammanhörande, av Lagerkvist har vägts mot varandra. De har tydligen för honom legat helt

---

[4] En lika sorgfällig omprövning av detaljer kan iakttagas också hos den senare Lagerkvist. Sålunda i manuskriptet till Dvärgen. Romanen inleds som bekant med orden »Jag är 26 tum lång». Nedom raden med dessa ord har Lagerkvist med blyerts antecknat siffrorna 27 och 32.

nära varandra. Ett exempel: Det heter om människorna som samlas i evigheten: »Och de tänkte på gud, på honom som hade tyngt dem med allt detta oerhörda och som nu skulle frälsa dem till visshet och ro /. . ./» (1920, 114). I manuskriptet står inte »visshet och ro», utan »visshet om allt» – och därovanför (med blyerts) »klarhet» (ms 27:2, s. 9). Begreppen visshet och klarhet ligger ju nära varandra, utan att fördenskull kunna sägas vara identiska, men sambandet mellan dem (eller ettdera av dem) å ena sidan och begreppet ro, vilket införes i den slutliga texten, å andra sidan är långt ifrån givet. Konstellationen av de tre begreppen blir naturlig endast om man förstår att vad människorna i Det eviga leendet söker är ett mycket speciellt själstillstånd, så beskaffat att det kan karakteriseras med alla de tre begreppen.

Ett annat exempel: Människorna bryter upp för att »ställa gud till svars för det obegripliga livet», läser vi i boken (1920, 111). Så lyder också manuskriptets huvudtext, men det förtjänar noteras att två andra attribut till »livet» finns införda med blyerts över raden, nämligen »(outhärdliga)» och »gränslösa» (ms 27:2, s. 7). Det är inte alldeles lätt att här se hur det outhärdliga förhåller sig till det obegripliga och det gränslösa. Men åter måste man betänka vilken speciell typ av kunskap som boken handlar om. Låt oss gå tillbaka ett par sidor i texten, till den scen där den lidelsefulle upphetsar människorna med sin fråga: »Vad är sanning? Säg oss, vad är sanning?» Hans anförande fortsätter: »Detta liv som vi leva, det är bara förvirring, bara rikedom utan gräns. Det är för mycket. Det är för mycket, vi kan inte förstå det.» (1920, 107.) I manuskriptet har här på två ställen infogats de båda orden: »för oss». Sålunda: »det är för oss bara förvirring» och »Det är för mycket för oss» (ms 27:2, s. 4). Orden »för oss» påminner om att den lidelsefulles harang endast gäller livet som föremål för vår upplevelse, ingenting annat. Hurudant livet kan tänkas vara oberoende av denna vår upplevelse är en fråga som inte ställs. Ett kunskapssökande av det slag som studerar världen och underkastar sina observationer – och även sina upplevelser – en rationell analys intresserar varken bokens människor eller dess författare. Endast en kunskap eller visshet sådan att den också är en genomgripande upplevelse äger relevans i Det eviga leendet. Men att så förhåller sig vet ju var och en som har studerat boken, och manuskriptvarianterna ger härvidlag knappast något nytt. De understryker snarare konsekvensen i författarens konception.

I sin granskning av manuskriptets ytstruktur tycks Lagerkvist hela vägen ha varit lika noggrann som på de ställen jag anfört. Inte mindre omsorg har han ägnat organisationen och distributionen av sitt stoff. »Bort!» står det med utropstecken i marginalen till en av de första manuskriptsidorna (ms 27:1, s. 5). Några sidor senare läser vi »Onödigt – likgiltigt»; det avsnitt det här gäller har också lyfts ut (ms 27:1, s. 6). På motstående vänstersida har författaren skrivit: »Inget replikskifte, mänskorna följer oförmedlat efter varandra» (ms 27:1, vänstersida mot s. 6). Han är tydligen angelägen att presentera sina gestalter med endast ett minimum av förklarande text. På samma vänstersida skriver han ytterligare: »'Ensamheten' skall ej uttalas (förrän senare), blott

kännas» (ms 27: 1, mot s. 6). På den föregående vänstersidan, dvs. titelbladets baksida, fastslås: »Inga övergångar emellan.» Och vidare: »Bort med det kvasifilosofiska djupsinnet! Ingen filosofisk uppbyggnad av motivet.» (Ms 27: 1, mot s. 2.) Vi vet alla att Det eviga leendet faktiskt gestaltar ett slags filosofi, och författaren har givetvis varit väl medveten härom när han skrev boken, men det han i första hand har syftat till är att presentera en struktur av gestalter och situationer som skall tala för sig själv. På kommentarer och tydningar har han – och det gäller särskilt om bokens förra del – sparat så långt han ansett det vara möjligt med hänsyn till begripligheten.

I den strävan till en optimalt beräknad arkitektur som så tydligt kan utläsas ur manuskriptet, är Lagerkvist uppenbarligen alltjämt trogen sina egna principer sådana de en gång framlades i Ordkonst och bildkonst. Liksom där är han också i Det eviga leendet angelägen om en rätt variation. Därom vittnar en anteckning i manuskriptet: »*Fel* med detta enahanda. Det skall vara rikt, levande!» (Ms 27: 1, mot s. 16.) Vidare klargör han, fortfarande i enlighet med principerna i Ordkonst, att han syftar till en nivå långt ovanför artisteriets. För »det artistiska» uttrycker han sitt förakt: »Uppslaget kanske användbart (heter det på titelbladets baksida), om det artistiska avlägsnas och allt blott blir ett djupt och enkelt uttryck för kärleken till och tron på livet, mynnande ut i en jublande livsbejakelse, ovillkorlig och fulltonande» (ms 27: 1, mot s. 2). Ett antal sidor senare skriver han på en vänstersida: »Sådant konstlat och betydelselöst! Artisteri! Bort!» (Ms 27: 1, mot s. 16.)[5]

Det eviga leendet består till sin huvuddel av episodiska livsskildringar. Manuskriptet vittnar om hur Lagerkvist har grubblat över vilka episoder han skall ta med och hur han skall bäst gruppera dem. Han överväger att redan tidigt i berättelsen införa wc-gubben (»En man tog mot entré på avträdet» (ms 27: 1, mot s. 13), och mittemot en av de sidor som handlar om grosshandlare Pettersson antecknar han: »Också sjömannen!?» (Ms 27: 1, mot s. 14, I den tryckta boken uppträder ingen sjöman, men manuskriptet innehåller en liten berättelse om en man som går i kvav med ett skepp på väg från Buenos Aires (ms 27: 1, s. 18f.). Åtskilliga av de livsöden som finns med i den slutliga versionen saknas ännu i manuskriptet. Det gäller nyckelsmeden (1920, 18–27), glädjesamlaren (1920, 29f.) och mannen som sätter upp gärdsel (1920, 81–83). Berättelserna om giftmördaren (1920, 27–29) och om den enkle arbetaren (1920, 44–46) saknas likaså i huvudmanuskriptet, men de börjar ta kontur i blyertsskisser (ms 27: 1, mot s. 20 och mot s. 36).

Redan dessa exempel – och mångfaldigt fler kunde anföras – ger vid handen att Lagerkvist har betraktat sitt verk som en mosaik där helhetsmönstret är viktigare än de enskilda bitarna. Det må visserligen vara sant att vissa partier – man kan tänka på berättelserna om kvarnen och om Giuditta, eller på skild-

---

[5] I Bornholm-dagboken utvecklar Lagerkvist sin tanke att konsten måste övervinnas. »Konstnärligt gäller det att komma bort från det konstnärliga.» Ett viktigt stycke om detta tema i *Antecknat*, s. 37f.

ringen av vandringen till gud – har en sådan lyskraft att de fördunklar omgivningen. Men detta gör inte helhetskonceptionen mindre betydelsefull. Den ojämnhet som är så påfallande i Det eviga leendet har varit kalkylerad, och detta är (som Erik Blomberg för länge sedan påpekade; 1933, 176) i överensstämmelse med den uppfattning om ett verks komposition som framlades i Ordkonst och bildkonst. Naturligtvis står det läsaren av Det eviga leendet fritt att finna det mesta i boken – vissa enskildheter undantagna – föga levande. En sådan värdering kan emellertid inte rubba vår uppfattning om verkets *intention,* den leder endast – om den alls vinner gehör – till slutsatsen att intentionen inte har realiserats. Det brokiga och ojämna mönstret av episoder är otvivelaktigt avsett att illustrera den livets förvirring som driver människorna ut på deras vandring genom evighetens mörker. Den läsare som bara har tillgodogjort sig bokens glanspartier må ha sin glädje av dem, men han är oförmögen att förstå hettan i den anklagelse som människorna riktar mot skaparen.

Den helhetskonception jag här talar om framträder i manuskriptet, liksom i den tryckta boken. Dock måste vi förstås komma ihåg att det bevarade manuskriptet är påbörjat bara ett år innan boken kom ut. Har Lagerkvist sysslat med boken tidigare än hösten 1919, och hur har hans planer på det stadiet sett ut? Därom vet vi ingenting. På några ställen i manuskriptet hänvisar han till anteckningar (»Se Ant», ms 27: 1, mot s. 73, och ms 27: 2, mot s. 26), men sådana finns inte bevarade. Vi har alltså inga möjligheter att följa verkets tillkomst ned genom flera lager av dess historia, såsom vi ka göra med Strindbergs Mäster Olof eller Dostoevskijs Idioten. I det senare fallet gäller ju att författaren i sina anteckningsböcker har skisserat en konstellation av karaktärer och konflikter som drastiskt skiljer sig från vad vi läser i romanen. En liknande utvecklingshistoria är okänd hos Lagerkvist; ja vi har inte ens rätt att förutsätta att den har funnits. Vad vi i närvarande forskningsläge har att ta ställning till är alltså en manuskriptversion som visserligen på ett otal enskilda punkter avviker från den definitiva texten, men inte i fråga om helheten. Innan handskriftsmaterialet ännu var känt eller tillgängligt, presenterade jag själv en tolkning av den tryckta texten (Linnér 1954 och 1961). Studiet av det otryckta materialet har inte gett mig anledning att väsentligen ändra min tolkning.

Nyss anfördes ett ställe i manuskriptet där Lagerkvist tar avstånd från vad han kallar »det artistiska». Han går omedelbart vidare och formulerar sitt positiva alternativ: »[...] och allt blott blir ett djupt och enkelt uttryck för kärleken till och tron på livet, mynnande ut i en jublande livsbejakelse, ovillkorlig och fulltonande» (ms 27: 1, mot s. 2). Placeringen av denna deklaration på titelbladets baksida gör det sannolikt att formuleringen inte bara avser inledningspartiet utan gäller boken i dess helhet. Om så har förhållit sig, kan det inte anses stridande mot författarens syften att kalla åskådningen i Det eviga leendet för hans livstro.

Den sammanfattning av bokens handling som ges på titelbladets framsida är

också väl förenlig med en sådan rubricering. (Händelseförloppet är uppdelat i tre stadier, romerskt numrerade. Det är dock något förvirrande att siffrorna »I» och »III» vardera upprepas. Det kan tolkas så att kommentaren inte är skriven i ett sammanhang. Oklart är också om den datering som finns på sista raden avser hela texten, eller kanske bara denna sista rad. Ovissheter av detta slag kan inte undanröjas. Här har jag ansett det mest rimligt att – med bortseende från den dubbla numreringen – betrakta hela texten som en enhetlig kommentar till manuskriptet.) – Texten lyder:

I De kommer till ett resultat: livet är förvirrande, alldeles förvirrande, allt möjligt på engång!
I Otillfredsställelse med allt (bl. a. med att alla olika).
II Hos Gud III Klarhet, godkännande av livet, glädje över att ha fått leva, förståelse av allt.
III De tala om livet som det verkligen är (gummorna i Fiesole), lugnet, dagsljuset: Att göra livets gärningar (på ett stort och lugnt sätt)
20.3.20 Mänskorna försvinna, tas inte upp igen.

Beträffande den sista raden kan den helt enkelt läsas som ett konstaterande att de individuellt tecknade gestalterna i bokens slut försvinner ur blickfältet. Det är en adekvat beskrivning. (Att man med utgångspunkt i den kan angripa hållbarheten i bokens skildring av den stora försoningen, behöver här inte diskuteras.) – Hänvisningen till gummorna i Fiesole erinrar en senare tids läsare om artikeln Morgonen, publicerad i Svenska Dagbladet i nov. 1920 men måhända ännu inte skriven när manuskriptkommentaren nedtecknades. Frändskapen mellan boken och artikeln är intim och uppenbar. Lagerkvists anteckning tyder på att han själv varit medveten om den.

Ovanför sin resumé av boken har Lagerkvist antecknat två av dess nyckelaforismer och därovanför en rad titelförslag. Mitt på sidan och understruket står »*De döda*». Så har alltså författaren på ett stadium velat kalla sin bok. Men han har även övervägt andra möjligheter. Ovanför huvudtiteln står nämligen fyra titlar:

(Den) leende evighet(en)
Evighetens leende
Det eviga leendet
v? Det eviga livet (överstruket; föregånget av »bock» och frågetecken)

och därunder två:

En bok om det levande (två sista orden överstrukna)
Det levande döda.

Att Lagerkvist förkastat de två första förslagen är rimligt. De kunde leda associationerna till föreställningar av typen »himlen log» eller dylikt. För sådana föreställningar ger texten emellertid inget stöd. (Detsamma gäller för övrigt om tanken att leendet tillhör den vedsågande guden.) Titeln »Det eviga livet» kan i och för sig anses väl svara mot bokens innehåll, men det är möjligt att författaren har velat undvika ovidkommande associationer till – eller

konfrontationer med – den kristna sfären. På sådant sätt är däremot titeln »En bok om det levande» inte belastad, och den träffar uppenbarligen något centralt: boken handlar ju om livet i kvalificerad mening. Här möter emellertid en tolkningsfråga som är värd att fundera över: varför den abstrakta neutrum-singularis-formen (»det levande») och inte pluralformen »de levande», vilken lätt skulle passa in på mänsklighetens representanter? Samma märkvärdiga neutrumform uppträder i det sista förslaget (»Det levande döda»). Jag vill stanna ett ögonblick vid denna grammatiska egendomlighet som jag tror reflekterar något centralt i författarens konception.

»I mig är det ett, i mina bröder allt det andra», så karakteriserar en av människorna livet (1920, 145). Livet omtalas under varierande bilder som en substans eller ett flöde. Texten tillåter visserligen inte konstruerandet av en motsägelsefri modell. Dock kan man notera att livet övervägande framställs som ett opersonligt något varav människorna får del, alternativt inser att de redan har del. Låt oss med detta förhållande i minne återvända till baksidan av manuskriptets titelblad. Vi finner där en anteckning som har den understrukna rubriken »*Både levande och döda*»; den syftar uppenbarligen på människorna som skildras i boken. Under rubriken läser vi:

> korrespondance [*sic!*] mellan två världar med olika innebörd (det eviga, oföränderliga och det tillfälliga, rörliga, levande).

Med anknytning till denna författarens anteckning kan bokens förlopp beskrivas så: människorna som lider av sin existens i det tillfälliga, rörliga och levande blir lyckliga genom mötet med det eviga och oföränderliga som de också tillhör. Man bör observera att det inte är om den vedsågande guden det handlar, utan om »det eviga». En besynnerlig variant i manuskriptet kan nu tolkas. »Detta liv som vi lever, det är bara förvirring», heter det i den lidelsefulles anklagelse (1920, 107), och jag påpekade nyss att manuskriptet parentetiskt tillfogar »(för oss)». Det finns emellertid ännu ett parentetiskt inskott, nämligen »(åt det levande)», så att hela frasen kommer att lyda: »Detta liv som vi lever (åt det levande), det är bara förvirring /. . ./» (ms 27: 2, s. 4). Vad innebär att leva livet »åt det levande»? Om det sistnämnda begreppet fattas som det högsta i tillvaron, kan vi skymta tanken att människorna när de lever, verkar i detta det högstas tjänst eller är dess bärare. Begreppet »det levande» fungerar då på likartat sätt som i andra religiösa kontexter begreppet »Gud».

Gudsbilden i Det eviga leendet är ju till ytterlighet märkvärdig. Om dess genes lär oss manuskriptet ingenting, och det ger oss heller inte material till en ny tolkning. Däremot rymmer manuskriptet en del kommentarer och varianter som låter oss ana något om författarens överväganden när han utformade verket.

»Vi vill söka gud – ropar en av mänsklighetens talesmän – för att av honom fordra förvirringen och tvivlet, själens längtan som intet kan stilla, för att fordra av honom hans gränslöshet, hans ångest, hans rum utan slut.» Så lyder

texten i manuskriptet (ms 27: 2, s. 18) och den har därifrån med endast smärre ändringar överförts till boken (1920, 126). På motstående sida i manuskriptet har Lagerkvist emellertid – mitt för det anförda stycket – gjort en anteckning som visar att han har tvekat: »Kan behöva uteslutas.» Men därunder (inom parentes) korrigerar han sig omedelbart: »(Nej, tvärtom bra, de /dvs. människorna/ gör sig alltför höga föreställningar om gud, som är långt enklare.)» Avståndet mellan den gud människorna föreställer sig och den som de finner är stort i boken, och kommentaren i manuskriptet visar, att författaren medvetet har önskat göra kontrasten skarp.

Kontrasten blir åskådlig i mötet mellan mänskligheten, i vars tät till på köpet står alla de ädlaste, och vedsågaren som kallar sig själv en enkel man (1920, 130). En blyertsvariant, som sedan inte har utnyttjats, markerar hur angelägen Lagerkvist har varit att framhäva tafattheten hos denne gud. I den tryckta texten heter det: »Den gamle stod som överväldigad av dem. Han fumlade med sina stora händer. Hans huvud böjdes ändå mera. Man såg hur han led och kämpade» (1920, 133). Före den sista meningen har Lagerkvist laborerat med ett inskott (27: 2, s. 23). I marginalen har han skrivit »Mer!», och i texten har han klämt in med blyerts: »Han var som en arbetskarl som inte vet hur han skall reda sig (alt. svara) med det som inte är hans.» Denna variant – till sist outnyttjad – framhäver ytterligare begränsningen i guds register. Därutanför har han ingenting alls att komma med, och det är konsekvent att den replik som strax följer – också i den tryckta texten – lyder: »Jag har gjort så gott jag kunnat» (1920, 134). Berättelsen handlar inte om en gud som kan förstå människornas ångest och längtan. Allt sådant tillhör det »som inte är hans», som det heter med en av de för Lagerkvist karakteristiska neutrumabstraktionerna.

Av vad gud i det följande säger framgår klart att han inte för egen del har begärt och inte heller för människorna har avsett sådana ting som glädje, sorg, tro och tvivel: »Jag har bara menat att ni aldrig skulle behöva nöja er med intet», säger han som bekant (1920, 137). Jag vet inte om man någonstans i teodicé-sammanhang finner en mer chockerande anspråkslöshet. Det märkliga är att det är just med dessa ord som gud når fram till människorna:

> Då gick ett styng genom alla de ädlas hjärtan. De mötte hans lugna blick, så olik deras egen iver. De såg på honom, han växte för dem, han blev stor, så stor att de knappast kunde fatta honom mer, och likväl dem så nära.
>
> (1920, 137 f.)

Mitt för detta stycke har Lagerkvist på motstående vänstersida skrivit först ett »Se ant.», men vad dessa anteckningar har innehållit är dessvärre fördolt. Därefter läser vi följande fortsättning på replikskiftet människorna–gud:

> Vem ska vi då tro? Finns någon större än du? (De tycker synd om honom. – Han svarar: större än jag är ingen.
>
> (ms 27: 2, mot s. 26)

Denna effektfulla replik har Lagerkvist alltså till sist avstått från, och jag finner

det alldeles klart att han gjort klokt däri. Visserligen har det just sagts att gud växer för människornas blickar så att de knappt kan fatta honom mer. Ändå skulle de utelämnade orden bara alltför lätt kunnat leda till sådana föreställningar om gudomlig storhet som hör hemma i andra religiösa kontexter, exempelvis den bibliska, men bestämt inte i Det eviga leendet.

De kommentarer och varianter i manuskriptet som jag här redovisat är de intressantaste av dem som har att göra med vedsågargudens gestalt. Det är inte särskilt mycket. Fortfarande gäller att vi för tolkningen i allt väsentligt är hänvisade till den publicerade texten. Men eftersom jag under studiet av manuskripten också har gått igenom själva boken på nytt, vill jag fästa uppmärksamheten på en rad som utan ändring överflyttats från manuskript till text: »De förstod att han var som de, bara djupare och mer» (1920, 141). Med anknytning härtill vill jag föreslå följande. Det under som sker med människorna kan sägas innebära att de blir medvetna om vad som redan finns hos dem själva, och därigenom blir lyckliga.

Guds betydelse kommer med en sådan tolkning att reduceras. Visserligen heter det om människorna att de under vandringen tillbaka »tänkte på gud, på hur han stod därborta vid sin lilla lyktas eviga ljus; då fylldes de med en sådan trygghet» (1920, 148). Men annars sägs ingenting om gud och det är alls inte om honom människorna talar under återfärden, utan om det gränslösa liv av vilket var och en blott har en liten del men genom vilket de ändå är förbundna i inbördes gemenskap. Det är frestande att säga att gud till sist blir överflödig. Boken utmynnar ju i bekännelsen till ett livsmysterium. Det är sant att vedsågaren på en avgörande punkt i handlingen förkroppsligar detta mysterium, men när människorna väl har tillägnat sig det behöver de honom inte längre. Det är i konsekvens härmed att inget av titelförslagen nämner gud.

Man är här mycket nära den tanke som uttrycks i en annan viktig Lagerkvisttext, den samma år som Det eviga leendet publicerade uppsatsen Morgonen (Sv D 24.11.20). Den slutar med att skildra hur landet öppnar sig för betraktaren: »Jag andas så lätt. Markerna doftar runtomkring, luften är mättad av dem. /Här är jorden. Här bor människorna. Och över oss råder människornas gud, vårt hemlighetsfulla verk.» Att läsa dessa ord i religionskritisk och reduktionistisk anda, sålunda av innebörd: den religiösa tron är ingenting annat än ..., vore säkert ett missförstånd. Författarens mening torde snarare vara att det mysterium som bor i våra hjärtan på samma gång är gud. Med en sådan tolkning har vi hamnat mycket nära Det eviga leendet. Det heter ju där att den gud som människorna finner »var som de, bara djupare och mer» (1920, 141).

*

Av det tidigare okända material som nu blivit tillgängligt i Kungliga bibliotekets handskriftssamling, ser vi ännu klarare än vi kunde göra förr, hur intensivt Lagerkvist har varit engagerad av evighetstemat under de berörda åren.

Därför framstår Det eviga leendet numera som ett bland flera försök att gestalta detta tema.

2. Jag tar först upp två anteckningsböcker i fickformat (15:1 och 15:2, format 7,5×11,5 cm och 6×9 cm). De utgör ett material av det slag jag förgäves efterlyste för Det eviga leendets del. Närmast om 15:1. Anteckningarna handlar dels om olika epoker ur det förgångna – orienten, medeltiden etc. –, dels om Getaskärv eller Skärvet (i manuskriptet oftast skrivet bara Sk), den småländska by där Lagerkvist räknar sitt ursprung. En sammanfattning av anteckningarnas huvudriktning lyder så: »Efter 'världshistorien' /ordet inom PL:s citationstecken/, det enkla, avsigkomna, i det alltför höga (bond-)huset». Vad man kan kalla den världshistoriska linjen börjar med Pan och nymferna, går över medeltiden och den nordiska gudavärlden och ända fram till vår egen tids kaos. Från denna linje gör Lagerkvist emellertid gång på gång överknytningar till sin småländska hemby. I den är det förflutna bevarat, naturmystiken finns kvar, och han frågar om inte den nordiska gudavärlden ännu är levande under den kristna fromheten. I Skärvet är i själva verket allt bevarat, byn är en uppsamlingspunkt för det viktiga i världsskeendet: »*Allt* i världsskildringen skall komma igen i Sk/ärvet/, allt skall finnas där som funnits. (Ty så är det.)»

Från »världshistorien» graviterar texten konsekvent mot den lilla världen: Några citat:

– Allt det kaotiska, vilt sökande, förvirrande, extatiska i medeltiden: därefter Sk/ärvet/. – Nej, ej blott medeltiden, men ett tidlöst Kaos, från alla tider, oro krigshärar, all människans kamp (även hänsyftande på vår tid)

Nej. I slutet vill jag tvärtom utsäga att detta mitt hem på jorden är blott en del av det hela men att det är nödvändigt för mig och alla mänskor (alt. oss) att blott vara en (liten) del; ej mera, ej allt, annars blir vi intet värda. Dock, gemensamt för oss är *det eviga.*

Skildringar (antydningar) från alla tider om varandra. – Sedan Sk.

De sist anförda raderna överensstämmer tydligt med sådana teser i Det eviga leendet som att »mänskan blott inom trång gräns upplever det största» (1920, 145) och: »Anande allt lever vi i det som är vi» (1920, 147). Men de tankar som i boken är abstrakt och generellt formulerade är i anteckningarna knutna till den småländska miljön, för att inte säga rotade i den. Scener från Skärvet skymtar på var och varannan sida i häftet, och på ett ställe skriver Lagerkvist rentav att folket i byn skall kallas »vid sina verkliga namn: Magnusson, Andersson». De viktigaste gestalterna är annars farmodern, morföräldrarna och – inte oväntat – modern. Det porträtt av henne som senare ges i Gäst hos verkligheten är här föregripet:

Hilma (Mor?): en allt uppoffrande kvinna som hon, alltifrån som barn; hon ber om aftonen för alla, syskon, föräldrar, alla hon känner, blott inte för sig själv, glömmer det. En sådan bön nerskrivas: Ber för fåren, kalven, talgoxarna, för ett träd som blåst ner, ett vedträ som hon tappade om kvällen ute i regnet. Hon glömde ingenting. Bara sig själv. (Men henne kunde ju inget ont ske. Och däri hade hon rätt.)

Modern apostroferas också därför att hon är den som åt sonen har skänkt allt, även sådant som hon inte själv har sett. Utgångspunkten för denna betraktelse är en skildring av morföräldrarnas begravning, som Lagerkvist inleder med att återge prästens ord: »Pastorn talar (full?) /?/ utsäger de (?) sista tankarna: 'gemensamt för oss alla *är det eviga*'.» Man kan notera att referenten tar fasta på just sådana element i den kyrkliga förkunnelsen som är förenliga med hans egen uppfattning om det eviga. Därefter heter det om modern:

> Mor tar min hand, vi vänder tillbaka. Tack, mor, för att du givit mig världen. Tack för att du har givit mig smörblommorna och maskrosorna utefter gärdsgården, tack för att du har givit mig björkarna, mosstuvorna. Tack för att du har givit mig cedrar och palmer – allt du inte sett. Tack för att du givit mig allt det vi inte vet – men framför allt för att du gav mig *det vi vet.*

Några rader längre ner talas åter om förhållandet mellan det eviga och det enskilda. Nödvändigheten – men även rikedomen – i att leva inom trång gräns framhålles ånyo:

> Efter »världshist.»: Var bor min evighet? Av allt det väldiga eviga – vad är mitt? Vad är min del, för mig värd mer än allt. Det eviga är så underligt rikt: större att äga en del därav än allt. Allt är för väldigt (och tungt) för oss att bära.

Av den enskilde kan det eviga sålunda endast uppfattas styckevis och punktvis. Detta är den slutsats som det förefaller att Lagerkvists berättelse skall leda fram till:

> – Slutet: »Det evigas hem är för var mänska bara ett. Ett litet rum i allt det som är, en liten ort i alla världar som är. En liten (alt. sliten) stig för dit, en sliten stig som många, många gått förut. En sliten stig emellan stjärnor, en sliten stig i dig, mors kära skog, (där konvaljerna (alt. vitsipporna) står). Det evigas hem är så gammalt och trångt.

Åter understrykes att det evigas hem för Lagerkvist själv – »för mig» – är exklusivt lokaliserat:

> Efter björkdungen:
> – Det evigas hem är här på jorden. Men inte var som helst, för mig bara här där jag känner doften av –

Den mindre av de två anteckningsböckerna (15: 2) ger likaledes glimtar av ett »världshistoriskt» skeende. Tyngdpunkten ligger på religionernas historia. Notiserna handlar om Jehova och Baalskulten, vidare om »medeltidens magi» (en vink om att Lagerkvist haft Rydberg till en av sina läromästare i religionsvetenskapen), och om ett vandrande ökenfolk. Man skymtar ansatser till en romanhandling (som här och var kan påminna om den långt senare pilgrimssviten), och Lagerkvist konstaterar själv om sitt projekt: »Skillnaden i formen mot Det e.[viga] l.[eendet]: här en sammanhängande skildring.» Inte mindre väsentlig är den skillnad som noteras i ett annat avseende: »Denna boken går från det allmänna till det enskilda: D.[et] e.[viga] l.[eendet] från det enskilda till det allmänna.»

Berättelsen om ökenvandringen är avsedd att vara en bild av mänsklighetens strävan. Sålunda:

Vad är det lilla som är mot allt som inte är. – Karavanen. – Dadlar, [...]
Men karavanen mot det som är drar genom tomma öknen. –

– Detta land, denna oas som en utpost. Men allt är utposter, mot det vi ej känner. (Antiken en utpost.) – I en liten lerskål bar hon elden – Hur oförstörbara de andliga värdena är.

Dock är ökenvandringen inte den slutliga bild som författaren vill ge för att beskriva människans situation. Till sist riktar han blicken mot hemmet: »– Slutet(?): de i Skärvet, hos dem syntesen av allt det föregående.» Skildringen återvänder därmed till »dem i Skärvet», dvs. morföräldrarna och modern. Ett längre avsnitt förtjänar här att återges:

Deras barn. Hon var min mor. Och till henne, som givit mig allt, ger jag tillbaka den ringa skärv som hennes omätliga arv blivit i min ovärdiga hand. – Här ~~i Småland~~ återfinnes allt som hela livet gömmer, i det lilla, det enskilda är lika mycket som i alltet, och blott där gror och växer du människa fram, ej ur allkänslan. I dessa människor där i byn spylos, återupprepas fördolt allt det förut skildrade, och här träder det fram som en syntes av livet. Slutande med den gamles död. (Hur han läser i bibeln om alla mänskors gud, och om ökenvandringen – såsom han själv vandrat, förgäves, gått fel, men till slut hittat fram.)
– Landskapet omkring dessa: grått, kallt den gråa floden om vintern, men våren och sommaren!
– Den lilla gumman, farmor. Däruppe hos henne, där var nästan overkligt, ej stränga verkligheten, där kändes det mildare, som alltid vår. En mild och ljus gudstro och livstro, ej så som hos dem därnere, ej så som hos dem därnere, ej så sträng, hård. Så skildras här all livets rikedom. –
– Kapellet i bergen med en tidning som altarduk. I morfars liv symboliseras jorden (och himmelen) slutgiltigt.
– (Mor ger mig något i min hand, det blir till intet. Men jag förstår att det blott är nu, engång skall det åter – det är likväl inte intet.)
– Efter att ha skildrat allt, söka det som är mitt, min rot i alltet. – Getaskärv.

Texten samlar upp en rad viktiga motiv. Centralgestalten är morfadern, vars livsväg på ett annat ställe i samma anteckningsbok anges så: »Tre jular. I ungdomen, i mannaåldern (rå, full efteråt), ålderdomen.» Något mer utförligt heter det:

Påsk (i norden), långfredag; deras berusning av Kristi pina, hur morfar upplever den som ung, hur han senare som man vämjes vid den, bryter sig ut: mannen i honom reagerar mot Jesus. – Motsvarar öknen i det föreg., hatet som i den beskrivningen kom fram.

Något porträtt i den skala som antyds i anteckningarna kom Lagerkvist aldrig att publicera. Det framgår likväl tydligt att han har velat se den gamles väg som prototypisk: »Deras och hans /morfaderns/ kamp densamma som släktet genomkämpat och som alla måste strida: kampen mellan jorden och himmelen, mörker och ljus.» Ökenvandringen uppfattas i överensstämmelse härmed som en symbol inte bara för morfaderns väg och det bibliska folkets (som den gamle själv studerat i Skriften), utan också för alla människors. I ett sådant

perspektiv ter sig olikheterna mellan olika tider och länder (Spylos – Getaskärv) som betydelselösa. Anteckningarna pendlar följdriktigt mellan världen och hembyn.

På några ställen skymtar scener från en Söder som är solhet och grym, och ett sammanfattande grepp om hela världens historia antyds:

– *Folkens* kamp mot varandra. Efter »de första mänskorna»: livets rika förgrening, livsbejakelse, degeneration (tro, trötthet), ljus mörker. Världens historia. –

Men från detta mäktiga sammanhang kastar anteckningarna strax om, och det heter abrupt: »– Tugga snus.» Åter och åter går Lagerkvists tanke liksom här tillbaka till hans småländska ursprung. Han söker i det ett svar inte bara på historiens gåta, utan också på sin egen. När efter inskottet om att tugga snus betraktelsen fortsätter, talar han inte mera om den livets rikedom som framträder i *historien,* utan om den rikedom som den enskilda människan erfar: »Nej, med livets rikedom kan du inte låta dig nöja. Att livet är rikt, vad är det för tröst. Du måste söka dig till det enskilda, det lilla, djupet.» Från folkens historia dras linjen till hans egen personliga historia och bakgrund:

– Efter beskrivningen av alla folk och land: vart syftar allt hän? Var är mitt hem på jorden. Här är mitt hem på jorden! Och till att finna hem (alt. det) och tro på någonting särskilt, det syftar allt här. (Kanske ej sägas öppet, men ligger inunder det hela.) –
– Kanske också om far och mor (vid järnvägen, som är utan början och slut), om hemmet i staden. –

Och åter en anteckning om längtan från den stora världen till den plats där han är hemma:

– Efter beskrivningen av – [i marginalen här ett stort frågetecken]. Så har jag tänkt igenom [alt. sett] hela världen. Men var är mitt hem? Jag längtar hem –
– Sådana björkar som där finns inte någonstans i världen. (Subjektivt på detta sätt.)

Hembyn representerar för antecknaren inte bara trygghet och ro, utan också evighet. Han berättar om två kvinnor – vi kan identifiera dem som mormodern och farmodern – som samtalar om ett bibelställe: »förstår det båda, men olika.» Därefter fortsätter anteckningen: »– Det eviga blir sedan också jorden, tingen härnere, de finns till så länge att de också blir 'eviga'.»

Tanken att det som är jordiskt på samma gång är »evigt», stämmer väl överens med vad som (i det långa nyss citerade avsnittet) sägs om farmoderns religion. Den är inte, som hos »dem därnere», sträng och hård. Den är i stället »en mild och ljus *gudstro och livstro*» (min kurs.). Denna remarkabla formulering har Lagerkvist som bekant aldrig satt på tryck, och han har lämnat åt forskarna att tillskriva honom själv en »livstro» (Svanberg 1922, Linnér 1961). Det har skett med stöd i de tryckta texterna, och ett studium av dessa räcker mer än väl för att legitimera termen. Det hindrar inte att anteckningsboken erbjuder ett gott stödargument. Ännu mer naturlig ter sig sammankopplingen av gudstro och livstro, om man ser till den tankemiljö i tjugotalets

början som Lagerkvist har arbetat i. (Därom Linnér, 1961.) Dock har vi ingen anledning att påstå att han har tagit medveten hänsyn till samtida religionsdebatt, när han valt sin formulering. Vi kan anta att den helt enkelt har synts honom bäst fånga dubbelheten i en trosinställning som är »öppen» mot både jorden och himlen.

Med en sådan religiös inställning har Lagerkvist känt den djupaste frändskap, och han har kunnat göra det fastän han för egen del – en gång för alla, så vitt vi vet – har övergivit den kristna tron. Några reflexioner i slutet av anteckningsboken understryker att han har betraktat också sig själv – den moderne som brutit upp – som en »troende». Traditionen från de gamla förs vidare av honom själv:

– De två gamla dör på en gång, strax efter var, begravs samman. Så slut.
– Efter skildringen av de gamla: jag själv. Har inte jag, vi, också tro, är inte vi också människor –
– Ej slutet förtvivlan, men vissheten.
[- - -]
– Vi lika religiösa som forna /?/ släkten, men vi kan inte finna fasta symboler för vår tro.

Det oupplösliga sambandet mellan jordiskt och evigt understryks ännu en gång i en anteckning om de fromma i Getaskärv. Den avslutande meningen synes ge vid handen att också antecknaren har del i samma livsmysterium som de gamla. Olikheterna i tro är sålunda inte avgörande:

Fastän religionen betyder så mycket för dem i Sk/ärvet/, så tillhör de dock helt jorden, i jordiska ting är allt omklätt, också det hemlighetsfullast andliga, det *eviga.*
Det eviga, obegripliga må oroa mig så mycket det vill, men här under björkarna är mitt hem, det enda vissa. Här är allting visst – Men kanske breder sig sedan livskänslan igen ut till att omfatta hela jorden. Inte olikheterna. Så leves livet överallt, så innerligt och starkt jag kan blott endast [*sic!*] förstå det igenom detta som blev mitt.

Vi erinras här ånyo om Det eviga leendet. Också där föreställes livet som ett flöde vilket omfattar allt, men varav den enskilda människan kan bli delaktig endast inom den trånga krets som är hennes. Det nya med anteckningsboken är att denna krets (»detta som blev mitt») lokaliseras till hembygden; härtill finns på Det eviga leendets slutsidor föga motsvarighet. Från den punkt där han stannar i Det eviga leendet har Lagerkvist sålunda tagit ett viktigt steg vidare. Härmed överensstämmer hans påpekande, anfört ovan, att hans nya arbete (»denna boken») skiljer sig från Det eviga leendet genom att gå från det allmänna till det enskilda, inte från det enskilda till det allmänna. Samma riktning har det händelseförlopp som skymtar i den första anteckningsboken: »Allt i världsskildringen skall komma igen i Skärvet».

De båda anteckningsböckerna – inbördes intimt sammanhörande – anknyter på många punkter bakåt till Det eviga leendet. Å andra sidan rymmer de båda uppslag, reflexioner och material som hör till nya arbeten.

3. Av dessa behandlar jag närmast Det evigas hem.[6]

Berättelsen tilldrar sig i en småländsk by utan namn. Också personerna är namnlösa, med undantag för ett avsnitt där hustrun kallas Mor Stina (133 f.). Handlingens huvudpunkter är föregripna i anteckningarna. Det gäller om det förtroendefulla samtalet mellan den olyckliga hustrun och hennes äldre väninna. Det gäller också och framför allt om mannens livskurva som ger berättelsen dess dramatiska nerv. Att Lagerkvist här har hämtat stoff ur familjetraditionen är helt klart (och det understryks i utgivarens kommentarer). Bakom gestalterna kan vi urskilja diktarens mormor (Stina) och morfar liksom hans farmor. För enkelhetens skull använder jag här dessa benämningar, dock inom citationstecken. Man skall nämligen inte tro att framställningen är tillförlitlig som historisk källa. Ett exempel må räcka som illustration. Det heter i anteckningsboken om de gamla att de dör nästan samtidigt, och i Det evigas hem berättas rörande från deras sista dagar, att hustrun ännu har krafter kvar när hennes make tynar av och dör. »Men den kvällen då de flyttade ut kistan på logen för att han skulle stå lik där, sjönk hon ihop och om morgonen var hon död, utan att någon hade vetat om det» (137). I verkligheten var motsvarande förlopp ett annat, mindre dramatiskt koncentrerat. Hustrun var den som dog först av de två, och mannen överlevde henne med mer än ett år. (Gäst hos verkligheten rättar sig på denna punkt efter historien.)

Om Lagerkvist tydligen lagt sitt material till rätta när det gäller de gamlas död, kan han tänkas ha gjort det med ännu mycket större frihet när han berättar om den man i vilken vi igenkänner hans morfar. Det är visserligen möjligt att familjetraditionen har varit mycket fast i vad gäller den gamles »vilda» period. Ändå är det klart att dottersonen – som var femton år när morfadern dog – inte kan ha vetat mycket om dennes inre utveckling. Vi bör alltså anta att Lagerkvist efter sina egna syften har byggt ut och omgestaltat det stoff han övertagit ur familjekrönikan. Vad han i första hand har velat gestalta utgående från släkthistorien är sin egen tematik.

Berättelsen om Det evigas hem är byggd över spänningen mellan jordiskt och himmelskt/evigt. Hos hustrun (»mormodern») är denna spänning inte ödesdiger förrän krisen drabbar henne. Hos hennes förtrogna (»farmodern») finns ingen klyfta mellan de två världarna. Endast för mannen – »morfadern» – är avståndet oöverkomligt och plågsamt. Han är besatt av evigheten och

---

[6] Texten i Gud, matos och kärlek, till vilken här hänvisas, följer det handskrivna manuskriptet, så när som på att ett par mindre avsnitt uteslutits.

På titelsidan står i manuskriptet: »Det evigas hem. Forts.» Att berättelsen i Gud, matos och kärlek varit tänkt som en del av en större helhet är också av andra skäl sannolikt. (Jämför nedan not 8.) Hur denna större helhet skulle sett ut vet vi dock inte mycket om.

I den avslutande skildringen av de gamlas begravning går enligt manuskriptet berättaren själv in i handlingen. Sålunda:

»Men mor steg fram till kanten och kastade ner de skönaste blommor som växer här. Hon grät, men så stilla och undergivet, det var meningen att de skulle vandra denna vägen bort. När det var slut vände vi med följet tillbaka hem igen. Hon höll mig så hårt i hand som om hon aldrig ville släppa den mer. Jag hade mina nya cheviotkläder på, som Petter skräddare hade sytt och fått färdiga kvällen förut. [...]»

förnekar den jordiska lycka han äger i rikt mått. På själva bröllopsdagen smyger han sig undan för att bedja i ensamhet:

> Han föll ner på knä med de grova händerna hopknäppta vid fönsterkarmen. O Gud, vad är all denna världens rikedom och lust annat än fåfänglighet som vill föra oss bort ifrån dig. Vad är denna jordiska glans som härnere så ödslas över oss och allt ikring oss annat än ett bedrägligt sken som vill komma oss att glömma att du allena är. Åkrarna ligger utbredda inför mig, fulla av gröda. Klövervallen står bättre än något år förr. Och idag börjar jag med henne som jag älskat ända sedan jag var barn mitt liv. Du allsmäktige Gud, som i evigheters evighet förbliver den du var, vad är allt detta annat än förgänglighet, förgänglighet. Hjälp mig du att jag inte förvillas och på min vandring igenom livet förs bort ifrån dig. Hjälp mig härnere på jorden, där jag *inte har något hem.* (125, min kurs.)

Hans själ får inte ro. Av sin lycka frestas han till övermod, och hans tro försvagas. Ännu kämpar han emot. »Han lade sig ner på knä, sen han slutat sitt bröd: du allsmäktige Gud, mitt hem är inte här, ej här på jorden» (125). För att inte glömma det eviga söker han övervinna sin kärlek till hustrun, »så att den inte mer skulle uppfylla honom så helt» (126). När missväxten drabbar byn, bryts han av prövningarna. Han blir brutal mot hustrun, och kommer hem stinkande av brännvin. Efter julottan ordnar han supkalas med tre karlar som han fått med sig hem.[7] (Scenen är antydd i anteckningarna.) Gården förfaller och är till sist klar för utmätning.

Vändningen sker genom hustruns besök hos en kvinna, »som hör till släkten också hon» (132), dvs. »farmodern». Men om ett liknande samtal alls har ägt rum i verkligheten och hur nära det i så fall legat berättelsen, torde vara ovetbart. Hustrun klagar sin nöd för den äldre kvinnan. På sin fråga »vad tror hon Herren menar med oss», får hon av henne svaret: »jag tror Herren menar att nu skall ni börja på nytt igen» (134). Orden ger den rådsökande tröst och styrka, och de har en lika befriande verkan på hennes man som sitter hemma i väntan:

> Då hustrun kom in såg han upp. Ögonen såg ut som om han hade gråtit. Vad sa hon, frågade han. Han visste inte om att hon hade varit däruppe, men hade gissat sig till det och suttit och väntat tills hon kom. Moran stannade i dörren så lycklig som då hon först kom dit på gården viskade stilla: hon sade att nu menar Herren vi skall börja på nytt igen. Han tittade ut genom fönstren och steg till sist upp. Är det så att Herren menar det, då får det lov bli så som han sagt, sade han. Och han tog på sig träskorna och gick ut (134).

Härefter tar återuppbyggnaden vid, först med ladugårdstaket och den försenade sådden. Efterhand betalas skulderna av på den intecknade gården. Ett år innan makarna dör är gården skuldfri.

Omvändningen har varit total och utan återfall. Frågan om dess motsvarighet i den biografiska verkligheten är föga intressant. Inte heller är den psykologiska trovärdigheten i en så slutgiltig sinnesändring en angelägen fråga.

---

[7] Skildringen av »morfaderns» vildhet är i manuskriptet ännu kraftigare (»han var som ett djur») än i den tryckta versionen.

Berättelsen bör i stället läsas som en moralitet. Den vill visa hur en människa finner rätt väg och därmed förvandlas. Parallellen till Det eviga leendet är påtaglig. I slutet av denna bok bevittnar vi hur anklagelserna mot livet som genom ett under ersätts av ett tacksamt accepterande: människorna får väl inte allt de begär, men de får nog för att vara lyckliga. På jämförligt sätt skildrar berättelsen om »morfadern» hur en man som slitits mellan livshat och livsberusning, en gång för alla uppnår vad som kan kallas en from resignation. I båda fallen utlöses förvandlingen av några till synes enkla satser: vedsågargudens ord om barnen (»Med dem har jag ingenting menat. Då var jag bara lycklig.» 1920, 140) och »farmoderns» ord »att nu menar Herren vi skall börja på nytt igen».

»Morfadern» har ännu långt kvar att leva, och han är under sina återstående dagar, liksom han var i ungdomen, en flitig bibelläsare. Han uppehåller sig gärna vid orden att vi inte här hava någon varaktig stad och att allt jordiskt är flärd och villande sken. Dock finns ingenting längre kvar av hatet till det jordiska som hade förbittrat hans ungdom. Därom vittnar skildringen av de båda makarnas ålderdom:

> Den hösten då de fyllde sextiofyra år hade de betalt igen det sista och de ägde gården som förr. De hade kämpat till slut, allt var ro nu för dem. Den vintern blev den fridfullaste de haft, så stilla både i köket och kammarn, där de gick ut och in, medan snön låg upp emot fönsterkarmarna och vädren larmade, det var ett kallt år. Han läste högt så länge mörkret stod på, men inte så strängt rannsakande som förr, med mildare röst, han hade försonat sig med sin Gud. Han kunde tala med honom som om de hade känt varandra väl. Gumman satt bredvid och lyssnade till honom, som hon alltid tyckt läste Guds ord skönare än någon annan hon hört. Hon förstod att friden och försoningen var också för henne, fastän hon var ringare än han. Det fanns ingenting mer som skilde dem från Herren, sedan de nu hade kämpat slut (137).

Det ljusa i deras öde framkommer ytterligare i skildringen av deras död. Kistorna förs till kyrkan genom ett landskap lika skönt som en gång när bröllopet stod. Men *då* hade brudgummen värjt sig mot naturens skönhet som mot ett bländverk och en frestelse. Nu, vid den sista resan genom landskapet, får hans ungdoms livsförnekelse symboliskt sin vederläggning:

> De spikade på locken och processionen lämnade gården på vägen bort emot kyrkan. Solen sken, från ängarna kom lukten av alla blommorna, och från maderna lukten av pors och styvt gräs. Hagarna grönskade, det var en söndagsmorgon så skön som ingen annan. Hela bygden var församlad och följde de båda gamla på deras sista färd. Gummorna snyftade, karlarna gick allvarliga och såg sig omkring. Det var ett välsignat år i år. Klövervallarna lovade gott och havren stod styvare och grövre än man kunde minnas sen långt tillbaks. Nu kom de förbi kalvhagen, där gravölsgården hade sina kräk. Korna kom fram till gärdsgårn och såg med sina stora undrande ögon på följet, när kistorna hade kört förbi sträckte de huvudena över gärdslet och råmade efter dem (138).

Begravningståget går förbi stugan där »farmodern» bor, hon som hade gett det befriande ordet åt den olyckliga hustrun. Hon följer klockringningen genom det öppna fönstret, och doften av björk slår in i hennes rum. »Solen föll in genom fönstret och allting var frid» (138). Den korta skildringen

harmonierar med anteckningens ord om »farmoderns» religion: »en mild och ljus gudstro och livstro».

Genom dessa två avslutande scener, fyllda av solskenet över markerna, är berättelsens slutord förberedda:

> Det evigas hem är här på jorden. Här där alla träden och örterna är, och molnen som ger dem skugga, och hösten som kommer för att de skall vissna bort (138).

I en av sina anteckningar, återgiven ovan, hävdar Lagerkvist att vi är »lika religiösa» som tidigare generationer, endast att vi saknar fasta symboler för vår tro. I Det evigas hem har många av symbolerna varit naturligt givna av den miljö som skildras. Författaren har emellertid inte nöjt sig med att återskapa en fromhetsvärld, från vilken han själv – han må ha älskat den aldrig så varmt – varit ohjälpligen fjärmad. Ett sådant företag hade legat långt under hans anspråksnivå. Han har velat skildra de gamlas tro så att den har ett budskap också till oss (som ju kan vara »lika religiösa»). Han har därvid gett den kyrkliga fromheten ett symbolvärde som rimligen varit främmande för de fromma själva, i varje fall för deras rättrogna lärare. Han har dessutom utnyttjat sådana religiösa symboler som är konfessionellt obestämda. Berättelsens nyckelbegrepp är ju »det eviga». Det kan (som en av Lagerkvists här anförda anteckningar visar) användas i den prästerliga förkunnelsen, men också många sekulariserade kan ta det i sin mun. Naturen slutligen, som för den troende är Guds skapelseverk, kan av agnostikern uppfattas som ett mysterium. Människans hållning är i båda fallen förundran, vördnad och tacksamhet.

Med Det eviga leendet förhåller det sig på annat sätt än med Det evigas hem. Lagerkvist har i den förra boken släppt den kristna traditionen och skapat sina egna symboler, sin egen myt om man så vill, och det vore ett missförstånd att karakterisera berättelsens tro – livstron – som en variant av kristendom. Inte desto mindre är den inställning till livet och den tro som framställs i de båda berättelserna likartad i väsentligt avseende. Det eviga leendet och Det evigas hem representerar två olika vägar som Lagerkvist har prövat i syfte att nå ett och samma mål: gestaltandet av en tro som fyller tomheten efter den som fäderna ägde men som gått förlorad.

Tanken att det eviga har sitt hem »här på jorden» är central i denna tro. I berättelsen Det evigas hem är den explicit formulerad, och den varieras gång på gång i anteckningarna. Begreppet »det enskilda» (i flera här återgivna citat ur anteckningarna) är härmed bestämt till sin innebörd. För antecknarens egen del syftar det på den småländska miljö där han har sitt ursprung, för andra människor åter har andra miljöer motsvarande funktion. Olika individer finner på alldeles olika håll sin »rot i alltet», sitt »hem på jorden», och av det hela kan var och en inte äga mer än en liten del: »ej mera, ej allt, annars blir vi intet värda». Detta enskilda kan också sägas vara subjektivt. Så björkdungen: »Sådana björkar som där finns inte någonstans i världen. (Subjektivt på detta sätt.)» Orden enskild och subjektiv kan erinra om Kierkegaard (som Lager-

kvist torde ha intresserat sig för; se därom Lagerroth, 117), men en sådan association gör inte hans tanke i minsta mån klarare. Hos den svenske författaren handlar det ju alls inte om individens (*den* enskildes) etiska val eller ansvar, utan om ett återknytande till den speciella miljö (*det* enskilda) där världen har upplevts som ett hem.

Skildringens konkretion får i detta perspektiv sin fulla betydelse. Genom den bekräftas att det är *här* – på en jord som växlar utseende från plats till plats – som det eviga har sitt hem. Om vi från Det evigas hem och anteckningarna går tillbaka till Det eviga leendet, kan det förefalla som om detta motiv där helt saknades. Handlingen tilldrar sig ju i en ostrukturerad evighet. Ser man närmare efter, finner man dock att tanken på det evigas lokalisering i det konkreta och enskilda skymtar också i denna bok. När människorna till sist, fyllda av tacksamhet mot livet, skiljs från varandra, heter det om dem att de går »för att uppsöka *var och en sin ort* och fortsätta att leva». (Bokens slutord; min kurs.). Från det rumslösa mörkret öppnas sålunda en väg till något som liknar ett hem på jorden – och varför inte en bygd som kunde vara författarens Småland? En sådan association till jorden är förberedd i skildringen av avskedet från gud:

> Småningom hörde gråten upp. Mildhet och ro, som efter ett regn om sommaren, när jorden ligger fuktig i solen, klarare och närmare än förr, kom över dem. Och de förstod att deras besök hos gud var fullbordat.
>
> (1920, 141)

Det bör alltså fastslås att livstron inte hänvisar människan till någon osinnlig och oföreställbar evighet, inte heller till en enbart inre verklighet. Livstron handlar om det eviga såsom erfaret i sinnenas och tingens värld.[8]

---

[8] Det finns skäl att här begrunda en anteckning (odaterad men sannolikt tillkommen våren 1922) i Bornholm-dagboken. Med »Det evigas hem» visar sig Lagerkvist avse ett projekt av större räckvidd än den berättelse som är tryckt i Gud, matos och kärlek och som jag just kommenterat. Satsen att det evigas hem är här på jorden tycks vara tänkt som motto för hela det planerade arbetet och inte bara för det bevarade fragmentet.

Av största intresse är Lagerkvists sätt att formulera sin religiösa position. Han uttrycker främlingskap, rentav aversion för vissa sidor i den ärvda tron. Framför allt gör han en viktig distinktion mellan »det religiösa» (som han inte kan godta utan reservationer) och »det andliga» (som han tydligen tror på). Anteckningen lyder:

»Om Det evigas hem skrives engång, så skall där inte vara blott det religiösa genom tiderna utan det andliga överhuvud. – Att stanna vid den sentimentala individualism som Skärvet skulle betyda gillar jag väl ej innerst; men detta (och Farmor) kunde kanske vara en detalj. (Eller sluta med min egen barndom, med de gamla som bakgrund.) (Min egen existens och världen nu ironiskt skildrad, som en upplösning och en halv tro; men bortom detta hoppet, förtröstan.) Grundtanken densamma: det evigas hem är här på jorden.»

Tanken att det evigas hem är här på jorden saknas i U.-Br. Lagerroths beskrivning av Lagerkvists utveckling. Hon ställer mot varandra två »tankemodeller» hos honom, den ena där universum vänt människan ryggen, den andra där människan vänder livet ryggen. Detta byte av tankemodell kan emellertid enligt Lagerroth (1978, 215) »inte skymma det faktum, att det hos Lagerkvist i båda fallen är fråga om exakt samma grundläggande upplevelse av *främlingskap* i tillvaron.»

Schemat är ytterligt förenklande. Det har sålunda ingen plats för livstrons fas, dvs. den fas som ligger emellan de stadier som Lagerroth så kategoriskt karakteriserar. Livstron känner inte den grundläggande upplevelsen av främlingskap i tillvaron.

4. Ur denna synpunkt är *Myten om människorna* (1922) en bok på gränsen mellan två stadier i diktarens utveckling.

Mitt på det handskrivna manuskriptets titelblad står med kraftig stil, fast överstruket, »*Det evigas hem*», därunder – med något mindre stil – »*Myten om människorna*». Tydligen har Lagerkvist ändrat sig från det förra till det senare alternativet. Hur nära Myten ändå ligger Det evigas hem, framgår ytterligare av titelbladet. En anteckning (nedtill i vänstermarginalen) sammanfattar berättelsens moraliska innebörd. Det som här sägs om det ödesdigra i att vara »utanför, över» verkligheten kunde gälla också morfadern i Det evigas hem:

> Det rätta, att det hela är en vision: det andligas, överjordiskas »väsentligas» vandring genom tiderna (ej blott det religiösas). Att det tycker (alt. tror) sig vara utanför, över verkligheten och tiden och har ett djupt behov av att känna så. Men det påminns ideligen om verkligheten, jorden, och när det söker isolera sig blir det tomt, ofruktbart.

Berättelsen är i sin förra del en skildring av den religion som förnekar jordelivet. Gudsfolket vandrar – inte genom evigheten såsom människorna i Det eviga leendet, utan genom öknen. Under ohyggliga umbäranden driver de sig framåt på sin väg mot de onåbara stjärnorna. Skildringen interfolieras av scener ur religionens historia. Vid ett orientaliskt tempel offras allt förstfött av djurs och människors avkomma. En inkvisitor torterar, i sin jakt på tvivlare, sin egen son. Folket pressar han att arbeta på ett ofantligt tempelbygge:

> Upp i himlen måste vårt tempel nå, det tillhör inte jorden. Väldiga skall spirorna stiga upp till Herren vår Gud, uppresta av vår tro som intet förmår besegra om vi blott är uppfyllda av den. Alla måste vi tro, alla, alla, vi Guds folk.
>
> (1922, 48)

Till sist kastas den gamle troskämpen själv i fängelse av sina egna knektar, och döende på halmen anklagar han Gud:

> Se här ligger din tjänare som vigt sitt liv åt dig. Och du känner honom inte. Hans kamp vet du inte om. Hans själ har förtärts av tro på dig, ja av din förtärande eld. Du har låtit honom förintas i den. Blott det har du låtit ske. Nu är det fullbordat.
>
> (1922, 53)

Det vandrande folket fortsätter sin färd under den ödsliga himlen. »De var de utkorade, de utvalda, som vandrade hem. Världen fanns inte för dem och inte tid och inte rum, de vandrade hem» (1922, 61). Men efter århundraden, kanske årtusenden, har de kommit ut ur öknen, och hamnar i en stad med mäktiga skorstenar. Berättelsen förflyttar sig härmed från historien till nuet, och här är ökenvandrarna hemlösa. Deras tro passar inte i den moderna stadscivilisationen, i vilken ytliga eller vulgära religionsformer frodas. Berättelsen kan läsas som en allegori över »det andliga nutidsläget» (för att låna en term gängse i dåtida religionsdebatt).[9] Det finns inte längre någon jordmån för

---

[9] Det uppmärksammade samlingsverket Det andliga nutidsläget och kyrkan var ett uttryck för viljan att överbrygga klyftan mellan kristet och icke kristet troende. Se därom Linnér, 1961, 168f.

äldre släktens fasta tro, av det slag som Lagerkvist själv vuxit upp med. Därför är den gammaltroende från Getaskärv lika antediluviansk i nutiden som ökenvandrarna i berättelsens storstad. Trots detta framstår de moderna försöken att formulera en religiös hållning som enbart fåfänga vid sidan av den tro som blivit föråldrad. Lagerkvists ironi drabbar till och med den tro han själv nyss har förkunnat. Han låter en entusiastisk talare hävda att inga dogmer behövs för att förstå Gud, som ju är runtomkring oss, i varje blomma på marken, i spårvägsskenorna som glimmar i solskenet etc.

> Allt, allt är Gud. Allt ljus, allt gott, allt skönt. Allt som finns omkring oss, när vi ser oss omkring. Som ett evigt, stilla leende vilar han över allt skapat. Om mänskan bara förstår detta så förstår hon också honom och har frid.
>
> (1922, 100)

Man kan inte ta fel på syftningen: Lagerkvists egen bok av 1920!

Den heroiska livsfientligheten i bokens förra parti och den banala moderniteten i dess senare kontrasterar effektfullt mot varandra. I ingetdera fallet erbjuds ett sådant svar på den religiösa frågan att författaren kan sägas stå bakom det. Däremot prövar han i bokens sista avsnitt, där gudsfolkets vidare öden i storstaden skildras, möjligheten av ett sådant svar.

En av ökenvandrarna kallas till ett sjukläger. Där ligger en döende man som av honom fordrar besked att det måste finnas »något annat» än detta liv. Efter en stunds kamp med sig själv svarar vandraren: »Den vissheten måste var och en komma till själv» (1922, 102). Den sjuke vill emellertid inte bli avspisad med ett svar som låter frågan om Gud avgöras av den enskildes visshet eller brist på visshet, och han griper med heta fingrar om främlingens arm:

> Säg, har ni då för egen del denna visshet, viskade han.
> Nej, sade ökenvandraren med fast röst, det har jag ej.
>
> (1922, 103)

Den döende, som bara besvärats av en troende sjuksköterskas försök att bibringa honom religionens tröst, blir lugn av dessa vandrarens ord:

> Nu vill jag ligga här stilla och vänta på det som skall ske.
> Om sådant talte de samman, och ökenvandraren var lycklig över att ödet fört honom hit.
>
> (1922, 106)

Här varken bejakas eller förnekas de »fasts symboler» varom Lagerkvist talar i en ovan anförd anteckning. Kravet på klara besked avskrivs helt enkelt. Den funktion som ett »svar» i trostermer kunde tänkas fylla för den döende, ersätts av den personliga relation som uppstår mellan de båda männen och som är byggd på fullkomlig uppriktighet. Vandrarens erkännande av sin oförmåga att ge det väntade svaret gör ett sådant svar överflödigt.

En annan av vandrarna stöter en sen kväll på en invalid som långsamt föser sig fram över stenläggningen, och som ber honom hjälpa sig hem. De två männen tar sig långsamt fram till den källartrappa där krymplingen har sin ingång:

Nu är jag hemma! utropade han. Hur skall jag kunna tacka er som hjälpt mig hem! Nu har jag funnit hem! Han tryckte varmt ökenvandrarens hand mellan bägge sina och rösten var full av den djupaste glädje.

(1922, 120)

Scenen är uppenbarligen en förstudie till berättelsen Källarvåningen i Onda sagor (1924). I båda fallen gör de radikalt nedskruvade förväntningarna på livet det möjligt för den olycksdrabbade att betrakta den uslaste existens som ett hem.

Ståhejet kring ökenvandrarna får dessa att dra sig undan. Det går upp för dem att de inte har någon kallelse i den moderna världen:

De hade suttit och lyssnat, och nu hade de kommit till klarhet och förstått. Mänsklighetens skriande nöd, dess ångest och kval låg öppen för dem, men som ett tomt, gapande sår. Blödande släpade den sig fram, men blott av jorden sögs det upp detta utgjutna blod, denna smärta som ej förmådde höja sig därifrån. Deras tro var blott upphetsning och skrik, ingen ro och förtröstan såsom den dock varit för Guds folk engång, inga stjärnor strålade stilla över dem. Det som gör det stilla, det fanns ej hos dem.

(1922, 123 f.)

I en sådan värld är ökenvandrarna ingenting annat än främlingar, och de inser att de nått slutet av sin väg.

Och de själva? De hörde inte hit. De var främlingar här, kanske blott fattigare ändå. Deras tro var tvivel, deras andes kraft som i årtusenden uppfyllt dem och lett deras väg hade blivit till vanmakt. Deras vandring var till ända. Säkert var den till ända, nu förstod de det.

(1922, 124)

I detta läge av vad som förefaller att vara en slutgiltig desillusion föds emellertid nya möjligheter. Vandrarna lär känna andra sorters människor än de religiöst beskäftiga, »helt vanliga mänskor», sådana som »blott var enkelt folk som skötte sitt» (1922, 124). Här fullföljs linjen från tidigare scener i berättelsen (den döende, krymplingen). De vanliga människorna öppnar skyggt sina hjärtan för vandrarna och bekänner sin oförmåga att tro.

Då bekände de sin fattigdom, hur de tyngdes av den, av att de inte förmådde verkligen tro. De hade blott ett levande behov av Gud, av förtröstan och tillit, av ett mål för sin vandring här; men någon tro ägde de inte. De kände tomheten, men kunde inte fylla den. Tvivlet gav dem deras brinnande längtan, såsom vissheten givit mänskosläktet i gångna tider, men några andra världar lät det inte stråla över dem. De var fattiga. Inte ens ångest och mörker fyllde rymderna över dem, nej där var ett skärande dagsljus. Ingen Gud rådde över dem. Så levde de, och kunde inte frälsas från sitt betryck. Guds folk hade inget budskap till dem.

(1922, 124 f.)

Mötet med dessa betryckta människor skänker vandrarna tröst. De finner »att de inte var främlingar, att de dock hörde samman med denna värld» (1922, 125). De är kallade att »blott leva här». »De var bara fattiga mänskor, som skulle leva här på jorden» (1922, 126). Snart försvinner Guds folk i mängden

av de vanliga människorna. Mantlarna från ökenvandringen läggs undan, och och själva skaffar de sig vanliga yrken: de blir hantverkare, arbetare, skomakare, vaktmästare, gatsopare såväl som ämbetsmän. »Ingen märkte dem sen mer, ingen tänkte över att de fanns här, man berättade om hur de dragit hitin en morgon för länge sen, det lät som en underlig myt, så hade de försvunnit igen, ingen visste vad som blivit av dem» (1922, 126).

Lagerkvist låter vandrarna nå en insikt om religionens plats i den moderna tiden som måste antas ligga nära hans egen uppfattning. Den innebär att människosläktets ungdomstid är förbi och att en kargare mannaålder har tagit vid:

> Det var inte någon tid för tro. Därför måste Guds folks vandring upphöra, därför hade de kommit hit till jorden och skulle blott leva här. De kände det som om ett skede i mänskosläktets liv var till ända, som om dess ungdom var slut och den karga mannaåldern tog vid. De hade blivit fattigare, såsom man blir då, utan synerna uppifrån höjderna, utan vissheten som gör hjärtat så fullt, som öppnar himlarna omkring oss, utarmade och tvivlande kände de sig, i väntan på den nya rikedom som hör mannaåldern till, som lyfter upp också den, ger också den ljus. Barnatrons glöd brann inte längre i deras blick, och klarögda kunde de heller inte ännu se sig omkring. De var bara fattiga mänskor som skulle leva här på jorden.
>
> (1922, 125f.)

Den bild av människornas religiösa situation som här framställes kan ses som det sista stadiet i en utveckling hos Lagerkvist som inte saknar sin logik. Den gemensamma utgångspunkten för de tre diktverk jag här diskuterar (liksom för anteckningarna) är övertygelsen att den kristna tron inte längre är möjlig (och förtunnade religionsvarianter av modernt snitt duger till ännu mindre). I Det eviga leendet sökte Lagerkvist fylla tomrummet efter den traditionella religionen med en myt av egen invention. I Det evigas hem framställer han kristendomen som en symbol för »det eviga» tillgänglig även för andra än troende. Här, i Myten om människorna, talar han om en religion som är helt anonym. Det är en tystnadens religion som saknar inte bara organisation och bekännelse, utan till och med tro. Den har ingen förankring ovanefter, och dess hemort är »här på jorden».

Genom att föra sin berättelse så långt som jag här följt den, har Lagerkvist i själva verket nått en punkt där helt nya vägar kunde ha öppnat sig för hans diktning. (Man behöver bara tänka sig en lagerkvistsk mänsklighet som inte talar om de eviga frågorna!) På de sista sidorna av Myten – ännu inte berörda – visar det sig emellertid att han ryggar tillbaka från den port till ett »här på jorden» som han själv har öppnat, och att han till sist slår in på en väg som leder bort från jorden mot »andra världar».

Berättelsens vandrare förblir, ehuru de sköter sina jordiska värv, beredda att ånyo bryta upp. »Engång när de kallades, när budskapet nådde dem, då skulle de bryta upp igen» (1922, 127). Enligt det inledande kapitlet (som jag här inte refererat) hade de första människorna kommit hit till jorden från »andra världar». Deras sentida ättlingar väntar nu på att få börja vandringen »hem». Och detta hem finns inte här på jorden, utan i fjärran rymder. Myten

om människorna kulminerar i dunkelt profetiska ord om »det i oss som inte kan dö» och om vår väg mot nya himlar och andra världar:

> Stilla bryter de upp för att finna människornas väg, för att myten om människorna skall fullbordas, om det i oss som inte kan dö. Stilla vandra de bort i natten för att söka nya himlar som ännu ingen anat, ännu ingen sökt, som väntar på oss, där vi har vårt hem. Och rymderna förskräcker inte dem, och inte mörkret, inte heller ljuset, inte årtusendena som öppnar sig för dem, deras hjärta är fullt av glädje, deras själ är brinnande av tro.
>
> Det finns andra världar än denna, det finns andra världar än denna.
>
> (1922, 128f.)

Redan här är den väg utstakad som fortsätter i Den osynlige (1923) och i Det besegrade livet (1927).

Otryckt material

Bonniers förlagsarkiv, Stockholm.
Kungliga biblioteket, Stockholm.
Lagerkvist-depositionen (L 120): 6 Dagbok. Börjad på Bornholm 1917.
15: 1–3 Reseanteckningar.
27: 1–3 Det eviga leendet.
36 Dvärgen.
50 Myten om människorna [i hänvisningarna »1922»].
Hos Willy Jönsson,Växjö.
Det evigas hem (Forts.) (handskrivet manuskript i fotokopia).

Litteratur

Blomberg, E., Det besegrade livet. En studie i Pär Lagerkvists författarskap, i: *Stadens fångar.* Litterära studier och analyser, 1933.
Lagerroth, U.-Br., *Regi i möte med drama och samhälle.* Per Lindberg tolkar Pär Lagerkvist, 1978.
Linnér, S., *Livsförsoning och idyll.* En studie i rikssvensk litteratur 1915–1925, 1954.
— *Pär Lagerkvists livstro,* 1961.
Svanberg, V., Pär Lagerkvists livstro, i *Dikt och studie 1922,* 1922.
Det andliga nutidsläget och kyrkan. Några inlägg, del 1–3, 1919.
Lagerkvist, P., *Ordkonst och bildkonst.* Om modärn skönlitteraturs dekadens. Om den modärna konstens vitalitet, 1913.
— Morgonen (*Svenska Dagbladet* 24.11.1920).
— *Det eviga leendet,* 1920 [i hänvisningarna »1920»]
— *Den osynlige,* 1923.
— *Onda sagor,* 1924.
— *Det besegrade livet,* 1927.
— *Antecknat.* Ur efterlämnade dagböcker och anteckningar. Urval och redigering av Elin Lagerkvist, 1977.
— Det evigas hem, i W. Jönsson, *Gud, matos och kärlek,* Om Pär Lagerkvists fädernemiljö och barndomsvärld, 1978. (Utg. av Öja hembygds- och kulturminnesförening.)